

“Дадумваць да канца” і вопыт класічнай літаратуры пра вайну

“...Як можна жыць гэтым жыццём, калі там цяпер... выносяць параненых на плашч-палатках і мае сябры салдаты стараюцца глыбей забіцца ў акуп... навошта мы тут?... Мне робіцца страшна; мне нельга дадумваць гэтую думку да канца... Для такіх разваг яшчэ не прыйшоў час...” [4, с. 117], – кажа герой Э.М. Рэмарка Паўль Боймер. Ён ваяваў і быў забіты на фронце Першай сусветнай вайны.

“Дадумваць да канца” – фраза Рэмарка была падхоплена А.М. Адамовічам у яго спробах асэнсаваць мінулае, дадумаць думку аб складанасцях гістарычнага часу і выніках пераломных у гісторыі падзей, аб ролі класічнай спадчыны і адказнасці пісьменніка перад грамадствам, будучым, перад чалавецтвам [1].

У прадмове да рамана “Хроніка царавання Карла IX” французскі пісьменнік XIX ст. Ф. Стэндаль вызначыў прычыны гістарычнага падыходу да ацэнкі падзей: “... я перакананы, што да ўчінкаў людзей, якія жылі ў XVI стагоддзі, нельга падыходзіць з меркай XIX. Што ў дзяржаве з развітай цывілізацыяй лічыцца злачынствам, то ў дзяржаве менш цывілізаванай сыходзіць усяго толькі за праяву адрагі, а ў часы варварскія, можа быць, нават разглядаецца як ухвальны ўтымак. Меркаванне пра адно і тое ж дзеянне належыць, зразумела, выносіць яшчэ ў залежнасці ад таго, у якой краіне яно здзяйснялася, таму што паміж двума народамі такое ж самае адрозненне, як паміж двума стагоддзямі” [5, с. 3].

Ф. Стэндаль і Л. Талстой іраюцца на вопыт напалеонаўскіх войнаў і даюць свае ацэнкі адпаведна сучасным ім уяўленням і нацыянальным традыцыям. Але гісторыя развіцця цывілізацыі і разам з ёй культуры сфармавала другую прыступку ў бачанні і ацэнцы гістарычных з’яў. Аналізуючы войны Л. Талстога, вынікі вайны з Напалеонам, А.М. Адамовіч піша пра існаванне агульначалавечых каштоўнасцей, што выпрацаваны і замацаваны гісторыяй і літаратурай, паколькі і гістарычныя падзеі, і гістарычныя асобы набываюць маштабныя, сусветнага памеру вымярэнні, калі ў іх дзейнасці спалучаецца і ўзаемадзейнічае канкрэтна-гістарычнае і “вечнае”, нацыянальнае і агульначалавечае. Вопыт класічнай літаратуры акрэсліў наяўнасць, як і неабходнасць, гэтага – другога – вымярэння, якое пазначыла пераход цывілізацыі на вышэйшую прыступку свайго развіцця.

Рух гісторыі ў пэўным сэнсе суадносіцца з этапамі станаўлення чалавечай асобы: ад вузкага кругагляду, сфармаванага пад уплывам пэўных прыярытэтаў, ідэалаў і г.д., да больш шырокага, які ахоплівае “другога” – “другой” культуры, “другой” сістэмы каштоўнасцей, што ўбірае ў сябе ў т.л. прызнанне яе права на існаванне. Трагічныя падзеі часам хутка ўздымаюць над звыклымі поглядамі, абвергнуўшы іх з пазіцыі асабістага ведання

чалавека. Таму ў літаратуры зварот да ваеннай праблематыкі дазваляе на прыкладзе прыватнага лёсу героя, на невялікім прамежку часу, у гранічнай канцэнтрацыі падзей і здарэнняў заўважыць і вывучыць гэты пераход ад абмежаванага погляду да больш поўнага бачання праблемы, ад навязанага пункту гледжання да выпрацоўкі ўласнай пазіцыі.

Літаратура пра Першую сусветную вайну стала першай прыступкай да асэнсавання праблемы чалавека на вайне: ператварэння героя-“вінціка”, ахвяры ў свядомага (хоць напалову свядомага) удзельніка падзей, які пачынае бачыць і ўсведамляць глыбінныя механізмы і сутнасць процістаяння. Тут часцей героі рухаюцца і ваююць “па загаду”, у якасці дабраахвотнікаў. З гэтай жа пазіцыі героя-саўдзельніка пачынаецца ў значнай ступені нямецкая літаратура пра Другую сусветную вайну. Апошняя выявіла ў агульнасусветны кантэкст гістарычныя перадумовы і тое, што было абумоўлена нацыянальнымі асаблівасцямі, характарам, гісторыяй...

Першая сусветная літаратура паставіла перад чалавекам (і перад літаратурай) пытанне: што адбылося? І які кошт гэтаму?

Другая сусветная вайна вылучыла сярод іншых пытанне: што нельга рабіць ні ў якім разе? Але калі гэта здарылася, то не пабаяцца ўзяць на сябе ўвесь цяжар адказнасці – за сябе, за тых, хто дзейнічае з табою разам. Гэта літаратура шукае і дае адказы.

Тое, што вызначае рух літаратуры ў пазнанні праблемы быцця чалавека на вайне, выдатным чынам акрэсліваецца нават у двух раманах Э.М. Рэмарка: “На Заходнім фронце без перамоц” і “Час жыць і час паміраць”.

Не толькі чалавечы вопыт і пісьменніцкае майстэрства дазволілі Рэмарку акрэсліць гэтыя два этапы – і тым самым “дадумаць да канца” – пытанне пра асабістую адказнасць чалавека за тое, што адбываецца, у т.л. калі герой дзейнічае па загаду ваеннага камандавання. Вопыт класічнай літаратуры пашыраецца (разам з прозай Рэмарка, як і дзякуючы Рэмарку) у гэтым жа кірунку. І вопыт беларускай літаратуры ў прыватнасці: “Што ж гэта я раблю?”, – пытаецца Лявон Задума, герой запісак М. Гарэцкага “На імперыялістычнай вайне”. Нават адно пытанне, сфармуляванае прадстаўніком беларускай інтэлігенцыі, ставіць героя побач з вечным вобразам, з Гамлетам Шэкспіра, які сваім “Быць ці не быць?” спраектаваў траекторыю захавання чалавека ў нялюдскіх умовах. “Быць ці не быць?” выявіла пакутлівы роздум таго, хто жадае застацца чалавекам, не ператварыўшыся ў забойцу, здрадніка, злачынцу. Ад пытання: “Што ж гэта я раблю?” М. Гарэцкі пераходзіць да адказу: “...Лепш сказаць, добра дысцыплінаванае быдла” [2, с. 79].

Пра асабістую адказнасць чалавека за сучасны яму ход падзей выразна сказана (і паказана) у прозе беларускіх пісьменнікаў. Пачуццё асабістай адказнасці ў нечым мяжуе проста са звычайным чалавечым сумленнем, з жаданнем героя разабрацца ў складаных абставінах і вызначыць адзіна магчымы і адзіна правільны шлях рэалізацыі таго, што трэба рабіць і што не

трэба рабіць ні ў якім выпадку. Тым, у якім кірунку пралягае гэты шлях, вызначаецца каштоўнасць пэўнай чалавечай асобы. Адказнасць бачыцца там, дзе чалавек здольны плаціць уласным жыццём за зроблены ім, ці пад прымусам, ці дабраахвотна, выбар.

А.М. Адамовіч, сведчачы пра пашырэнне рэмаркізму ў літаратуры, адзначае вартасць класічнага вопыту. Ён піша: “У наш час (у 50–60-я гады) вялікі мастацкі вопыт заходнееўрапейскай літаратуры ў паказе першай сусветнай вайны аказаўся па-сапраўднаму сугучным – бязлітаснай... праўдзе адлюстравання вайны, чалавека на вайне” у творах пра Вялікую Айчынную вайну [1, с. 38]; “... Загучалі громкія папрокі ў “рэмаркізме”. Распаліліся спрэчкі пра “акопную праўду”... Гэта было хутчэй новае, на новым вітку, выйсце да агульнай крыніцы... – да Талстога... Талстоўская мастацкая мера, пры якой праўдзівасць і высокая мараль узаемаабумоўлены і непадзельны, ... служыла для многіх літаратур і пісьменнікаў уратавальнай прыкметай...” [1, с. 38].

Ёсць у гэтым “дадумванні да канца” яшчэ адно пытанне: перад кім? Перад чым нясе адказнасць чалавек?

Акрэсліваючы праблему адказнасці, экзістэнцыялісты (напрыклад, Ж.П. Сартр у сваіх творах пра вайну) замацавалі (“дадумвалі”) думку пра адказнасць чалавека або перад сваім сумленнем (атэісты), або перад Богам (хрысціяне).

У Рэмарка – перад самім сабою.

Прадстаўнікі рэалістычнай літаратуры ставяць чалавека твар у твар перад самім сабою – ранейшым і цяперашнім, чалавекам, які падуладны, выконвае загады, нават злачынным, і чалавекам самастойным, які асмельваецца “дадумваць да канца”.

Што думаць, аб чым? І што дадумваць?

Віна немцаў, як тэма нямецкай літаратуры пасля Другой сусветнай вайны (у літаратуры ФРГ тэма “непераадоленая мінулага”, у літаратуры ГДР – тэма “разліку з мінулым”), “адкрыта” менавіта нямецкімі пісьменнікамі, якія ўслед за гістарычнай падзеяй – за Нюрнбергскім працэсам, які стаў заканамернай і вяршыняй у ланцугу гістарычных падзей пра Другую сусветную вайну, – “дадумалі” гэтую думку (пра фашызм, пра адказнасць нацыі, чалавека) у сваёй літаратуры. Нацыя, асудзіўшы фашызм, адкрыла вочы – і адкрыла вочы ў т. л. іншым, для іншых, як і для саміх сябе. Як французы часоў Напалеона дазволілі “дадумаць” Стэндалю, Талстому...

Немцы. Французы. Нацыі вялікай літаратуры. Класічная літаратура на розных этапах свайго развіцця, у канкрэтна-гістарычных варунках, у нацыянальных сваіх праявах прымушае думаць і “дадумваць да канца”.

Якую думку мусяць “дадумаць да канца” героі Рэмарка ў двух яго раманах “На заходнім фронце без перамен” і “Час жыць і час паміраць”?

У Першую сусветную вайну – хто вінаваты і што рабіць? Літаратура гэтага часу сугучная класічнаму XIX стагоддзю (і пэўным чынам завяршае гэтае стагоддзе) з яго “вечнымі” пытаннямі: Хто вінаваты? Што рабіць?

У Другую сусветную вайну паўстала пытанне аб асабістай адказнасці чалавека за ход падзей і за свой у іх удзел.

Чым больш глабальнымі становяцца падзеі або праблемы, тым больш адказнасці кладзецца на кожную чалавечую асобу. Адваротную арыфметычную залежнасць адкрываюць менавіта вялікія творцы, хоць, здаецца, сама рэальнасць прымушае думаць наадварот. Таму значэнне класічнай літаратуры надзвычай узрастае, паколькі ў сваіх фармуліроўках, у сваіх адкрыццях яна нібыта прама супярэчыць аб’ектыўнай рэальнасці, відавочнаму ходу падзей. Але ж літаратура здольная ўбачыць скрытыя механізмы, глыбінныя працэсы, якія дзейнічаюць у гісторыі, рухаючы яе ці ў тым, ці ў іншым напрамку. Класічная літаратура падводзіць да думкі – а яе варта дадумаць і дадумаць, не забываючы, – да думкі аб асабістай адказнасці чалавека, нават у падзеях сусветнага маштабу. І чым болей чалавек усведамляе гэта, чым болей яго ўчынак адпавядае гэтаму, тым большы маштаб, значэнне яго асобы.

Нават калі герой у гэты ж самы момант гіне. Як герой Рэмарка з рамана “Час жыць і час памерці”.

А чым большы маштаб падзей, у які ўключаны чалавек, тым больш узрастае яго асабістая адказнасць, адказнасць любога, хто ўдзельнічае ў іх.

У рамане пра Другую сусветную вайну салдат Грэбер, які ваюе ў Расіі, спрабуе “дадумаць да канца” думку, якая яшчэ не зусім акрэсліваецца ў яго свядомасці: “Я хачу ведаць, у якой ступені на мне ляжыць віна за злачынствы апошніх дзесяці год, – сказаў Грэбер. – І яшчэ мне хацелася б ведаць, што я павінен рабіць... Я ведаю, што вайна праіграная і што мы яшчэ змагаемся толькі дзеля таго, каб урад, партыя і тыя, хто ва ўсім вінаваты, яшчэ нейкі час пратрымаліся пры ўладзе і здзейснілі яшчэ большыя злачынствы!... Яшчэ больш жахлівае ёсць, калі ўсё гэта ведаеш і, магчыма, ужо робішся прамым саўдзельнікам. Я буду цяпер саўдзельнікам, так?.. Але скажыце, з чаго пачынаецца саўдзельніцтва?.. З якой хвіліны тое, што прынята лічыць геройствам, ставіцца забойствам? Калі перастаеш верыць, што яно апраўдана? Ці што яно пераследуе разумную мэту? Дзе тут мяжа?.. Значыць, кожны павінен вырашаць яго сам?.. Так, верагодна, я і не чакаў ад вас сапраўднага адказу, на самай справе я пытаўся ў самога сябе. Але часам удаецца спытаць самога сябе, толькі калі папытаешся ў другога” [3, с. 134–136].

У рамане пра Першую сусветную вайну “На Заходнім фронце без перамен” Паўль Боймер, як і Грэбер, едзе ў адпачынак. Ён таксама раздзіраемы супярэчлівымі думкамі: “Калі я бачу іх у іх кватэрах, у іх установах, на службе, іх свет нястрымана цягне мяне, мне хочацца быць там, з імі, і забыцца пра вайну... Як можна жыць гэтым жыццём, калі там цяпер

... выносяць параненых на плашч-палатках і мае сябры салдаты стараюцца глыбей забіцца ў акоп”. Ён зразумее, “навошта мы тут? Как абараняць сваю айчыну. Але французы таксама знаходзяцца тут дзеля таго, каб абараняць сваю айчыну. Так хто ж правы?.. Палявая жандармерыя, паліцыя, падаткі – вось што такое наша дзяржава... Значыць, ёсць людзі, якім вайна ідзе на карысць”. Пытанні, пытанні, пытанні... Герой задае пытанні, і ў яго раскрываюцца вочы, і ён пачынае бачыць... і яму страшна. “Мне робіцца страшна; мне нельга дадумваць гэтую думку да канца... Для такіх разваг яшчэ не прыйшоў час...”[4, с.117].

Але разумеючы гэта, герой робіць выбар асабіста дзеля сябе самога і той адзіны выбар, які лічыць адзіна магчымым для сябе. Яшчэ не закончыўся тэрмін адпачынку, як Паўль Боймер вяртаецца на вайну, дзе ў зямлі ўжо ляжаць дзевятнаццаць чалавек з яго класа, яго сяброў-салдат. Салдат вяртаецца на фронт. Вяртаецца, каб застацца са сваімі сябрамі назаўсёды: «Ён быў забіты ў кастрычніку 1918 года, у адзін з тых дзён, калі на ўсім фронце было так ціха і спакойна, што ваенныя зводкі складаліся з адной толькі фразы: “На Заходнім фронце без перамен”...» [4, с. 167].

А.Адамовіч, “дадумваючы” да канца, транспаніруе на свой час гэта пытанне – перад кім? перад чым нясе адказнасць чалавек? – і дае адказ: “Отвоевались” [1, с. 476] “чалавецтва адваявалася!” [1, с. 478]: “Шмат з таго, што ўсе апошнія гады рабілася-думалася у нашым няпростым, зменлівым, усё больш небяспечным і ўсё больш непадзельным свеце, вельмі шмат сышлося, замкнулася на ўсяго толькі адным слолве: адваявалася!”

Усё, адваявалася чалавецтва!.. Чалавецтва пачынае ўсведамляць, што яно адваявалася, што з войнамі вярта пакончыць...” [1, с. 476], – беларускі пісьменнік цытуе словы М.С. Гарбачова, які першы сфармуляваў гэтую думку.

Пісьменнікі пайшлі “да канца”, аналізуючы, вызначаючы, фармулюючы параметры гэтага “дадумвання да канца”. Гуманісты адказваюць адназначна: “адваявалася!”

Жыццё ж рухаецца па колах-спіралі, і таму “...навошта мы тут?... мне нельга дадумваць гэтую думку да канца... Для такіх разваг яшчэ не прыйшоў час”... Але нават і ў такой сітуацыі адказнасць чалавека не перастае быць, не можа не вызначацца як адказнасць кожнага перад усім светам за зробленае адным.

Літаратура

1. Адамович, А. М. Додумывать до конца: Литература и тревоги века / А. М. Адамович.– М.: Сов. писатель, 1988.– 492 с.
2. Гарэцкі, М. Выбраныя творы: у 2 т. / М. Гарэцкі.– Мінск: Маст. літ. – Т. 2.– 480 с.
3. Ремарк, Э. М. Время жить и время умирать : Роман / Э.М. Ремарк. – Минск: Вышэйш. шк., 1981.– 287 с.

4. Ремарк, Э. М. На западном фронте без перемен. Возвращение / Э. М. Ремарк.– Минск: Вышэйш. шк., 1982.– 380 с.

5. Стендаль, Ф. Хроника царствования Карла 1Х. Новеллы. Пер. с фр. – М. : Худож. лит., 1982. – 128 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ